

Examining the Challenges of Gradual Abandonment of Sin from an Ethical Education Perspective

Mohammad Hossein Faizi¹ , Hadi Hosseinkhani²

1. PhD student in Islamic Ethics Teaching at Islamic Ma'arif University (Corresponding Author).

mhfaezi110@gmail.com

2. Assistant Professor and faculty member of the Ethics Trainer Department at Imam Khomeini Educational and Research Institute.

h.hosseinkhani@yahoo.com

Received: 2025/10/07; Accepted 2026/01/07

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Educational principles are prescriptive propositions that arise from educational foundations and assist educators in identifying the necessary activities to achieve educational goals (Misbah Yazdi et al., 2011, p. 297). Therefore, mastery of these principles by the educator and their application is essential. One of the key principles in the process of human education is the principle of gradualism.

In the realm of moral and religious education, the principle of gradualism is presented as an effective method for changing behavior and abandoning sins. This principle is particularly applied when individuals are at various levels of sin and wrongdoing, and it is claimed that gradual abandonment of sins can be an effective way for personal reform. However, a fundamental challenge arises: can the application of gradualism in abandoning sins be interpreted as permitting the commission of sins in the early stages of this process?

For example, an individual who is addicted to alcohol, if they wish to gradually abandon this habit, continues to commit this sin in the initial stages. This situation not only con-

tradicts the apparent teachings of religious and jurisprudential doctrines but can also lead to justifying wrongful behaviors and diminishing the importance of righteous actions. Furthermore, regarding the abandonment of obligatory acts, such as prayer, gradualism can be interpreted as allowing the neglect of obligations in the early stages.

Therefore, the question arises: Can we condone sin and transgression in the initial stages by appealing to the Principle of Gradualness, or must we insist on abrupt abandonment of sin and immediate fulfillment of obligations without leniency? This article examines this dilemma and its impacts on the process of moral education.

The research method in this article is implemented as documentary analysis. To examine the issue of gradualism in abandoning sin, an initial overview of the religious duties evidence legitimizing this approach is essential.

Following this stage, the criteria for gradualism in performing obligatory religious duties – including the necessity of genuine inability – must be established to enable its alignment with the gradual process of sin abandonment. Subsequently, the criteria for diagnosing genuine inability to immediately abandon sin are analyzed.

Finally, and based on these foundations, the religious ruling on gradualism is derived from jurisprudential evidence, while the executive model encompassing strategies before and after the necessity of gradualism in abandoning sin is elucidated. This approach enables a systematic and comprehensive response to the issue.

The aim of this research has been to provide practical solutions for educators in the field of moral education in addressing the issue of gradualism in abandoning sin. This study seeks to provide tools and guidance to assist educators in using the principle of gradualism to improve the situation of their students in the process of moral education and to manage challenges effectively.

The findings of the research indicate that the principle of gradualism can be generally established based on the gradual revelation of the Quran, the phased legislation of rulings (such as the prohibition of alcohol), the concept of purification in verse 21 of Surah An-Nur as a gradual process, and the practical tradition of the Prophet (PBUH) in reforming pre-Islamic habits.

Gradualism in abandoning sin is only permissible under the title of “necessity” due to its contradiction with primary rulings; that is, when immediate abandonment is impossible for the individual. In fact, this necessity pertains to secondary rulings that are limited to

specific conditions such as hardship, distress, emergency, or the inability of the obligated person to act.

In determining the criteria for hardship and distress, the main criterion is the “general public in similar conditions,” not individual preferences. The nature of the action and its degree of importance (such as issues related to life, property, or honor) play a decisive role, such that actions like murder, adultery, or theft do not qualify for the excuse of hardship and distress, even in the most difficult circumstances.

The misuse of free will in creating distressing conditions (such as a deliberate habit of sin) may prevent the obligation from being realized due to the inability to abandon the forbidden act; however, it leaves the individual deserving of punishment.

Since gradualism in abandoning sin is permitted as a last resort for the educator, the educator first seeks strategies for the individual to abandon the sin all at once before applying gradual methods.

The strategies prior to employing gradualism in abandoning sin include enhancing the individual’s capacity to abandon the sin all at once. In terms of motivation, this can involve identifying the individual’s interests and utilizing them, employing positive role models, and providing material and spiritual incentives.

If the trainee fails to stop a sin abruptly, the mentor resorts to gradual recommendations for abandoning the wrongdoing as a last resort.

The findings of the research in the section on the gradual approach to abandoning sin indicate that a gradual approach to quitting sin, as an alternative strategy in necessary conditions, is designed with practical steps tailored to the individual capacities of the trainee. While maintaining firmness on the prohibition of the sin itself, it employs a “prohibition-focused” method rather than a “permission-focused” one, in order to align with divine commandments and prevent reductionism in dealing with sin.

This method takes into account these two fundamental principles in its implementation by restricting the application of gradualism to emergency situations and avoiding any suggestion of complicity in sin. Ultimately, it relies on the stimulus of repentance as the driving force for the continuation of the process of abstaining, thereby strengthening the inner motivation of the individual being trained on the path of behavioral correction.

This research outlines new horizons for future studies by identifying key areas that have the potential for development. The analysis of the relationship between sins and gradual

patterns of abstaining from wrongdoing, as well as the examination of the essential differences among types of sins and their impact on the quality of the gradual process, is presented as the first step in this journey.

Measuring the impact of psychological characteristics of individuals, such as resilience and learning styles, on the acceptance of gradual stages serves as a complementary focus of this research, facilitating the design of personalized educational interventions.

In the realm of technology, designing digital systems aligned with religious teachings, such as implementing smart systems that remind individuals of repentance and platforms for recording daily progress, enables precise monitoring of the behavioral correction process.

In conclusion, I sincerely thank and appreciate the valuable efforts and collaborations of Professor Hadi Hosseinkhani in the educational fields and Professor Seyyed Mostafa Hosseini Nasab in the jurisprudential and legal sections of this research. The precise guidance and deep knowledge of these esteemed professors played a significant role in completing and enhancing the quality of this article.

Keywords: Principle of Gradualism, Abandoning Sin, Moral Education, Role of the Mentor, Educational Jurisprudence.

Cite this article: Faizi, Mohammad Hossein, and Hosseinkhani, Hadi (2026). Examining the Challenges of Gradual Abandonment of Sin from an Ethical Education Perspective. *Journal of Islamic Education*, 21(55): 133-166.

بررسی چالش تدریج در ترک معصیت با رویکرد تربیت اخلاقی

محمد حسین فایزی^۱ ، هادی حسینخانی^۲

۱. دانشجوی دکتری، مدرسی اخلاق اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول).

mhfaezi110@gmail.com

۲. استادیار و عضو هیئت علمی، گروه تربیت مربی اخلاق، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، قم، ایران.

h.hosseinkhani@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۷

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: اصول تربیتی، گزاره‌های تجویزی هستند که از مبانی تربیتی نشئت می‌گیرند و به مربی کمک می‌کنند تا فعالیت‌های لازم برای دستیابی به اهداف تربیتی را شناسایی کند (مصباح یزدی و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۲۹۷). بنابراین، تسلط مربی بر این اصول و به‌کارگیری آنها ضروری است. یکی از اصول کلیدی در فرایند تربیت انسان، اصل تدریج است. در حوزه تربیت اخلاقی و دینی، اصل تدریج به‌عنوان روشی مؤثر در تغییر رفتار و ترک معاصی مطرح می‌شود. این اصل به‌ویژه زمانی که افراد در سطوح مختلفی از گناه و معصیت قرار دارند، به کار گرفته می‌شود و ادعا می‌شود که ترک تدریجی گناهان می‌تواند راهی مؤثر برای اصلاح فرد باشد. با این حال، یک چالش اساسی وجود دارد: آیا به‌کارگیری تدریج در ترک معاصی می‌تواند به معنای مجاز بودن ارتکاب معصیت در مراحل اولیه این فرایند تلقی شود؟

به‌عنوان مثال، فردی که به شرب خمر مبتلا است، اگر بخواهد به صورت تدریجی این عادت را ترک کند، در مراحل ابتدایی هنوز به ارتکاب این گناه ادامه می‌دهد. این وضعیت نه‌تنها با ظاهر آموزه‌های دینی و فقهی در تضاد است، بلکه می‌تواند به توجیه رفتارهای نادرست و کاهش اهمیت عمل صالح منجر شود. همچنین، در مورد ترک واجبات نیز، مانند ترک نماز، تدریج می‌تواند به معنای جواز ترک واجب در مراحل اولیه تلقی گردد.

بنابراین، این سؤال مطرح می‌شود که آیا می‌توان با استناد به اصل تدریج، از انجام گناه و معصیت در مراحل اولیه چشم‌پوشی کرد، یا اینکه باید به ترک معصیت و انجام واجبات به‌طور دفعی و بدون تسامح نگریست؟ این مقاله به بررسی این چالش و تأثیرات آن بر فرایند تربیت اخلاقی می‌پردازد. روش تحقیق: روش تحقیق در این مقاله به صورت اسنادی پیاده‌سازی می‌شود. برای بررسی مسئله تدریج در ترک معصیت، ابتدا مروری اجمالی بر ادله شرعی مشروعیت بخش به این رویکرد ضروری است.

پس از این مرحله، لازم است معیار تدریج در انجام تکالیف شرعی الزامی شامل وجود ضرورت عدم توان تعیین گردد تا امکان انطباق آن با فرایند تدریجی ترک گناه فراهم شود. سپس معیارهای تشخیص عدم توانایی واقعی در ترک فوری گناه تحلیل می‌گردد.

در نهایت با تکیه بر این مقدمات، حکم شرعی تدریج مبتنی بر ادله فقهی و نیز طراحی الگوی اجرایی شامل راهکارهای پیش از ضرورت تدریج در ترک معصیت و پس از آن تبیین می‌شود که این امر امکان پاسخگویی منظم و جامع به مسئله را فراهم می‌آورد.

هدف تحقیق: هدف از این تحقیق، ارائه راه‌حل‌های کاربردی به مربیان در حوزه تربیت اخلاقی در مواجهه با مسئله تدریج در ترک معصیت بوده است. این تحقیق به دنبال فراهم کردن ابزارها و راهنمایی‌هایی برای کمک به مربیان بوده تا با استفاده از اصل تدریج، در فرایند تربیت اخلاقی، به بهبود وضعیت متربیان بپردازند و چالش‌ها را به نحو مؤثری مدیریت کنند.

یافته‌های تحقیق: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که اصل تدریج به صورت کلی با استناد به نزول تدریجی قرآن، تشریح مرحله‌ای احکام (مانند تحریم شراب)، مفهوم تزکیه در آیه ۲۱ سوره نور به‌عنوان فرایندی تدریجی، و سنت عملی پیامبر ﷺ در اصلاح عادات جاهلی، قابل اثبات است. البته تدریج در ترک معصیت به علت مخالفت آن با احکام اولیه، تنها تحت «عنوان ضروری» جایز

نوع مقاله: پژوهشی

است؛ یعنی زمانی که ترک دفعی برای متربی غیرممکن باشد. در حقیقت این ضرورت مربوط به احکام ثانویه است که محدود به شرایط ویژه‌ای مانند عسر و حرج، اضطراب یا عدم توانایی عملی مکلف خواهد بود.

در تشخیص معیار عسر و حرج، ملاک اصلی «عموم مردم در شرایط مشابه» است نه تمایلات فردی، و نوع فعل و درجه اهمیت آن (مانند مسائل مرتبط با جان، مال یا ناموس) نقش تعیین‌کننده دارد به گونه‌ای که افعالی مانند قتل، زنا یا دزدی حتی در سخت‌ترین شرایط نیز مشمول عذر عسر و حرج نمی‌شوند.

سوء اختیار در ایجاد شرایط حرج‌آور (مانند عادت عمدی به گناه) اگرچه به دلیل ناتوانی در ترک فعل حرام، مانع تنجز تکلیف می‌شود، اما استحقاق عقاب همچنان برای فرد باقی است. از آنجا که تدریج در ترک معصیت به‌عنوان آخرین راهکار تربیتی برای مربی مجاز است، مربی پیش از کار بست تدریج به سراغ راهکارهای ترک یکباره گناه توسط متربی می‌رود. راهکارهای پیش از کار بست تدریج در ترک معصیت شامل افزایش حد توان متربی برای ترک یکباره معصیت می‌شوند که در بعد انگیزشی آن می‌توان به مواردی همچون شناسایی علاقه‌های متربی و استفاده از آن، استفاده از الگوهای مثبت و انگیزه‌بخشی مادی و معنوی اشاره کرد. اگر متربی در ترک یکباره گناه موفق نشود، مربی به‌عنوان آخرین راه به توصیه‌های تدریجی برای ترک معصیت روی می‌آورد.

یافته‌های پژوهش در بخش شیوه کار بست تدریج در ترک معصیت نشان می‌دهند که رویکرد تدریجی در ترک معصیت به‌عنوان راهکاری جایگزین در شرایط ضروری، با طراحی گام‌های عملی متناسب با ظرفیت‌های فردی متربی، ضمن حفظ قاطعیت در حرام بودن اصل گناه، از شیوه «نهی محور» به جای «اجازه محور» استفاده می‌کند تا همسو با احکام الهی، از تقلیل‌گرایی در مواجهه با معصیت جلوگیری نماید.

این روش با محدودسازی کار بست تدریج به موارد اضطرابی و پرهیز از هرگونه القای شبهه همراهی با گناه، این دو اصل بنیادین را در اجرای خود لحاظ می‌کند و در نهایت با تکیه بر محرک توبه به‌عنوان موتور محرکه تداوم فرایند ترک، انگیزه درونی متربی را در مسیر اصلاح رفتاری تقویت می‌نماید.

پیشنهادها: پژوهش حاضر با شناسایی محورهای کلیدی توسعه‌پذیر، افق‌های جدیدی را برای مطالعات آتی ترسیم می‌کند. تحلیل رابطه گناهان با الگوهای تدریجی ترک معصیت و بررسی تفاوت‌های ماهوی میان انواع معاصی و تأثیر آنها بر کیفیت فرایند تدریجی، به‌عنوان گام نخست در این مسیر مطرح می‌شود.

سنجش تأثیر شاخصه‌های روانشناختی متریان از جمله تاب‌آوری و سبک‌های یادگیری بر پذیرش مراحل تدریجی، به‌عنوان محور مکمل این پژوهش، امکان طراحی مداخلات تربیتی شخصی‌سازی شده را فراهم می‌آورد. در حوزه فناوری، طراحی سیستم‌های دیجیتال همسو با آموزه‌های دینی مانند پیاده‌سازی سامانه‌های هوشمند یادآور توبه و پلتفرم‌های ثبت پیشرفت روزانه، امکان رصد دقیق فرایند اصلاح رفتاری را مهیا می‌سازد.

در پایان، صمیمانه از زحمات و همکاری‌های ارزشمند استاد هادی حسینخانی در حوزه‌های تربیتی و نیز استاد سید مصطفی حسینی نسب در بخش‌های اجتهادی و فقهی این پژوهش تشکر و قدردانی می‌نمایم. راهنمایی‌های دقیق و دانش عمیق این اساتید گرانقدر، نقش بسزایی در تکمیل و ارتقای کیفی مقاله حاضر ایفا نمود.

واژگان کلیدی: اصل تدریج، ترک معصیت، تربیت اخلاقی، نقش مربی، فقه تربیتی.

استناد: فیاضی، محمد حسین، و حسینخانی، هادی (۱۴۰۵). بررسی چالش تدریج در ترک معصیت با رویکرد تربیت اخلاقی. مجله تربیت اسلامی ۲۱(۵۵): ۱۳۳-۱۶۶.

۱. مقدمه

اصول تربیتی گزاره‌های تجویزی هستند که از مبانی تربیتی برآمده‌اند و یاری‌رسان مربی در تشخیص فعالیت‌های لازم برای رسیدن به اهداف تربیت هستند (مصباح یزدی و دیگران، ۱۳۹۰، ص ۲۹۷)؛ از این‌رو تسلط مربی بر اصول تربیتی و به‌کارگیری آن ضروری است. یکی از اصول مهم فرایند تربیت انسان، اصل تربیتی تدریج است.

در عرصه تربیت اخلاقی و دینی، اصل تدریج به‌عنوان روشی مؤثر در فرایند تغییر رفتار و ترک معاصی مطرح می‌شود. این اصل به‌ویژه زمانی که افراد در سطوح مختلفی از گناه و معصیت قرار دارند، مورد استفاده قرار می‌گیرد و ادعا می‌شود که ترک تدریجی گناهان می‌تواند راهی مؤثر برای اصلاح فرد باشد. اما در این بین، یک چالش اساسی وجود دارد: آیا کاربرد تدریج در ترک معاصی می‌تواند به معنای مجاز بودن ارتکاب معصیت در مراحل اولیه آن فرایند تلقی شود؟

به‌عنوان مثال، فردی که به شرب خمر مبتلا است، اگر بخواهد به صورت تدریجی این عادت را ترک کند، در واقع در مراحل ابتدایی هنوز به ارتکاب این گناه ادامه می‌دهد. این وضعیت نه‌تنها با ظاهر آموزه‌های دینی و فقهی در تضاد است، بلکه می‌تواند به توجیه رفتارهای نادرست و کاهش اهمیت عمل صالح منجر شود. همچنین، در مورد ترک واجبات نیز، مانند ترک نماز، تدریج می‌تواند به معنای جواز ترک واجب در مراحل اولیه تلقی گردد.

در نتیجه، این سؤال مطرح می‌شود که آیا می‌توان با استناد به اصل تدریج، از انجام گناه و معصیت در مراحل اولیه چشم‌پوشی کرد، یا اینکه باید به ترک معصیت و انجام واجبات به‌طور دفعی و بدون تسامح نگریست؟ این مقاله به بررسی این چالش و تأثیرات آن بر فرایند تربیت اخلاقی می‌پردازد.

۱-۱. روش تحقیق

در تحقیق حاضر برای گردآوری اطلاعات و داده‌ها از روش اسنادی و کتابخانه‌ای و برای تحلیل داده‌ها از روش توصیفی تحلیلی با رویکرد اجتهادی و استنباطی استفاده شد. بدین منظور ابتدا مروری اجمالی بر ادله شرعی مشروعیت بخش به تدریج در تربیت ضروری بود.

پس از آن، معیار تدریج در انجام تکالیف شرعی الزامی با عنوان ضرورت عدم توان تعیین گشت و امکان انطباق آن با فرایند تدریجی ترک گناه فراهم شد. سپس ملاک‌هایی برای تشخیص معیار عدم توانایی واقعی در ترک فوری گناه از منابع مورد تحلیل قرار گرفت.

در نهایت با تکیه بر این مقدمات، حکم شرعی تدریج مبتنی بر ادله فقهی استنباط شد و با قواعد فقهیه معتبر تأیید گشت. همچنین با تکیه بر داده‌های منابع مبتنی بر اصول و قواعد تربیتی، الگوی اجرایی اصل تدریج شامل راهکارهای پیش از ضرورت تدریج در ترک معصیت و پس از آن طراحی شد.

روش تحقیق: آثار مختلف به بررسی اصل تدریج در تربیت پرداخته‌اند. برخی از این آثار صرفاً به توضیح اصل تدریج پرداخته و تراحمات آن را مورد توجه قرار نداده‌اند. به‌عنوان مثال، تراشیون در درس‌هایی با عنوان «تربیت فرزند» بر این نکته تأکید کرده است که اصول «تدریج» و «استمرار» در فرایند تربیت ضروری هستند و دلایل این ضرورت را نیز بیان می‌کند. او عنوان صبر را به‌عنوان اصل تدریج تطبیق می‌دهد و بر این اساس، مراحل تربیت باید در طول زمان مورد توجه مری قرار گیرد. توجه به عدم دفعی بودن تربیت و برنامه‌ریزی دقیق برای تربیت، از جمله راهکارهای پیاده‌سازی مؤثر اصل تدریج است (تراشیون، بی‌تا).

معین الاسلام نیز در مقاله‌ای با عنوان «برخی تربیت‌های دینی رسول اعظم ﷺ» اصل تدریج را به‌عنوان یکی از اصول تربیتی رسول اکرم ﷺ معرفی کرده و سیر تدریجی تربیت فرزند را از نظر آن حضرت به سیادت، اطاعت و وزارت تعبیر می‌کند (معین‌الاسلام، ۱۳۸۵).

کمالی و همکاران در مقاله‌ای تحت عنوان «تبیین روش‌های تربیت دینی بر پایه اصل نیازمحور تدریج»، به معرفی روش‌هایی نظیر میانه‌روی، اولویت‌بندی، تمرین، مدارا و آسان‌گیری براساس اصل تدریج می‌پردازند (کمالی و دیگران، ۱۴۰۰).

برخی از پژوهشگران به تراحمات و چالش‌های اصل تدریج نیز توجه کرده‌اند، اما به تراحم تدریج در ترک معصیت پرداخته نشده است. حسین‌خانی در مقاله «واکاوی اصل تدریج در تربیت اخلاقی با تأکید بر نظر آیت‌الله مصباح»، به اهمیت اصل تدریج و پیامدهای نادیده‌انگاری آن اشاره می‌کند و چالش‌هایی مانند مرزشناسی اصل تدریج و توجیه‌پذیری تحولات دفعی تربیتی را بررسی می‌کند (حسین‌خانی، ۱۳۹۹).

کاظمی و همکاران در مقاله‌ای تحت عنوان «تبیین اصل رعایت تدریج از دیدگاه فقه تربیتی» به ادله

عام و خاص اصل تدریج با روش اجتهادی پرداخته‌اند و تلاش کرده‌اند تا وضعیت استفاده از اصل تدریج در احکام خمسہ تکلیفی را تحلیل کنند (کاظمی و دیگران، ۱۴۰۱). در این مقاله به تضاد تغییرات دفعی تربیتی با تدریج پرداخته شده است.

برخی دیگر تنها به اشاره به این تراحم پرداخته و به شیوه اجرای اصل تدریج در تربیت نپرداخته‌اند. به‌عنوان نمونه، اعرافی در جلسات درس خارج فقه در سال ۹۷-۱۳۹۶ به ادله اصل تدریج و ملاکات آن و به‌طور مختصر به کیفیت اجرای تدریج در الزامیات اشاره کرده است (اعرافی، ۱۳۹۶)، اما به جزئیات اجرای اصل تدریج در معصیت نپرداخته است.

تعداد دیگری از محققان به تراحم تدریج اشاره کرده و به شیوه اجرای تدریج در ترک معصیت پرداخته‌اند، اما این بررسی‌ها محدود به یک مصداق خاص از معصیت است. به‌عنوان مثال، محمد حسن وکیلی در کتاب «درسنامه الگوی اسلامی ترک اعتیاد» یکی از چالش‌های مهم اصل تدریج را مطرح کرده و به کیفیت کاربرست تدریج در ترک حرام‌های شرعی، به‌ویژه در زمینه ترک مواد مخدر پرداخت کرده است (وکیلی، ۱۴۰۲، ص ۵۹).

با توجه به پیشینه موجود، بررسی چالش تدریج در ترک معصیت از جنبه‌های مختلف ضروری است. این جنبه‌ها شامل حکم، ملاک و روش اجرای تدریج در ترک معصیت است. تحقیق حاضر به واکاوی این ابعاد می‌پردازد.

ویژگی خاص مقاله حاضر، بررسی امکان اصل تدریج در ترک معصیت است که به‌طور جامع و مبتنی بر ادله شرعی و با روش اجتهادی صورت می‌گیرد. این تحقیق سعی دارد نشان دهد که چگونه و با چه روش‌هایی می‌توان این اصل را در فرایند ترک معصیت به کار گرفت و نیز تلاش می‌کند راهکارهای عملی برای مربیان و ارائه دهد.

۲. مفهوم‌شناسی

۱-۲. تدریج

در لغت، تدریج به معنای «کم‌کم انجام دادن» مطرح شده است؛ به‌عنوان مثال، عبارت «درَجْتُ العلیل تدریجاً» زمانی به کار می‌رود که بیمار به تدریج غذا دریافت می‌کند (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۲،

ص ۲۶۷). فیومی نیز تدریج را به معنای «گرفتن چیزی به صورت اندک اندک» تعریف کرده است (فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۱۹۱).

تدریج از ریشه «درج» است و واژه «درجه» به معنای رفعت و منزلت به کار می‌رود. عبارت «درجته الی کذا» یعنی فرد را درجه به درجه بالا بردم (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۱۰). به این ترتیب، مفهوم تدریج نه تنها شامل انجام کارها به شکل تدریجی است، بلکه به جهت سوق دادن فرد به سمت بهتر شدن نیز اشاره دارد (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۲۶۸).

در زمینه تربیتی، تدریج به معنای ایجاد تغییرات مرحله‌ای و پیوسته است (ابدال و دیگران، ۱۴۰۰). مربی باید با توجه به ظرفیت مربی، زمینه‌های رشد و شکوفایی او را به شکل مرحله به مرحله فراهم کند. اصل تدریج در تربیت اخلاقی به عنوان یک فرایند کلی شناخته می‌شود که ناظر به تغییرات تدریجی در طول زمان است و نه صرفاً به یک عمل یا صفت خاص. در روان‌شناسی رشد، هر فرد از دوره جنینی تا مرگ مراحل مختلفی از رشد را پشت سر می‌گذارد (سیف، ۱۳۸۷). ویژگی‌های مشترکی نیز در این مراحل وجود دارد که مربی باید در برنامه‌ریزی‌های تربیتی خود به آن توجه کند (اعرافی، ۱۳۹۶).

۲-۲. تربیت اخلاقی

«تربیت اخلاقی» یک اصطلاح مرکب است که از دو واژه «تربیت» و «اخلاق» تشکیل شده است. تربیت از ریشه «ربب» به معنای ایجاد و تکامل تدریجی چیزی است و در اصطلاح به معنای فراهم کردن زمینه برای رشد استعدادها و انسان به منظور رسیدن به کمال نهایی تعریف می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۳۳۶). اعرافی نیز بر این باور است که تغییر و تحول تدریجی یکی از اجزای جدایی‌ناپذیر مفهوم تربیت است (اعرافی، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۱۲۶).

اخلاق، جمع «خُلُق» و به معنای سرشت و صفت است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۱۹۴). طبق نظر اندیشمندان اسلامی، اخلاق به صفات پایدار اشاره دارد که افعال انسان به آسانی و بدون تأمل از آنها ناشی می‌شود (قائمی، ۱۳۷۵، ص ۳۱). علامه مصباح یزدی نیز اخلاق را به معنای تمام صفات نفسانی و افعال اختیاری ناشی از آنها معرفی کرده است (مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ص ۲۱۴ و ۱۳۹۱، ص ۲۵).

با توجه به تعاریف فوق، «تربیت اخلاقی» را می‌توان به عنوان فرایند فراهم کردن زمینه برای تحول

تدریجی متربی تعریف کرد، که هدف آن اصلاح و رشد صفات و افعال اخلاقی او به منظور دستیابی به کمال نهایی است. در این پژوهش، مراد از تربیت اخلاقی، فعل مربی است و شامل خودتربیتی نمی‌شود. در قرآن، واژه «تزکیه» معادل تربیت اخلاقی است (فقیهی، ۱۳۹۳، ص ۹۱). تزکیه به معنای رفع مانع و پرورش صحیح انسان در مسیر کمال نهایی است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۲۶۹). از آنجا که باب تفعلیل برای امور تدریجی به کار می‌رود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۲۲۱)، می‌توان گفت که معنای تدریج در «تزکیه» نهفته است. بنابراین، آیاتی که درباره تزکیه در قرآن آمده، می‌تواند در راستای تربیت اخلاقی مورد استفاده قرار گیرد (فقیهی، ۱۳۹۳، ص ۸۱).

۲-۳. معصیت

معصیت به معنای مخالفت عمدی فرد نسبت به امر خداوند تعریف می‌شود (مروج، ۱۳۷۹، ص ۵۰۱). این مخالفت عمدی دو شکل دارد: انجام حرام و ترک واجب. همچنین، ترک تدریجی معصیت می‌تواند هر دو مصداق را شامل شود؛ به‌عنوان مثال، یک فرد ممکن است به تدریج از گناه دروغگویی پرهیز کند و یا به تدریج به انجام نماز واجب بپردازد.

در این مقاله، معصیت به گناهی اطلاق می‌شود که شخص به آن عادت کرده و در او درونی شده است؛ به عبارت دیگر، ترک تدریجی معصیت زمانی معنا دارد که فرد به‌طور مکرر آن را انجام داده و در حال حاضر احتمال تکرار آن وجود دارد. در چنین شرایطی، مربی باید به دنبال ایجاد زمینه‌ای برای ترک اصل معصیت در فرد باشد.

۳. بررسی مسئله تدریج در ترک معصیت

برای بررسی مسئله تدریج در ترک معصیت، ابتدا مروری اجمالی بر ادله شرعی مشروعیت بخش به این رویکرد ضروری است. پس از این مرحله، لازم است معیار تدریج در انجام تکالیف شرعی الزامی شامل وجود ضرورت عدم تعیین‌گرد تا امکان انطباق آن با فرایند تدریجی ترک گناه فراهم شود. سپس معیارهای تشخیص عدم توانایی واقعی در ترک فوری گناه تحلیل می‌گردد.

درنهایت با تکیه بر این مقدمات، حکم شرعی جواز تدریج مبتنی بر ادله فقهی و نیز طراحی الگوی اجرایی شامل راهکارهای پیش از ضرورت تدریج در ترک معصیت و پس از آن تبیین می‌شود که این امر امکان پاسخگویی منظم و جامع به مسئله را فراهم می‌آورد.

۳-۱. ادله تدریج و ملاک آن در ترک معصیت

اصل تدریج با دلایل متعددی از قرآن کریم و روایات معتبر تأیید می‌شود. یکی از بارزترین نمونه‌ها، نزول تدریجی قرآن است که به‌عنوان یک راهنمای جامع برای بشریت به‌صورت مرحله به مرحله و در زمان‌های مختلف نازل شده است (اسراء، ۱۰۶).

همچنین، مراحل تدریجی دعوت پیامبر اکرم ص (مدثر، ۱-۳؛ شعرا، ۲۱۴؛ حجر، ۹۴) و تدریج در تشریح احکام، مانند تشریح تدریجی حکم شراب (نحل، ۶۷؛ بقره، ۲۱۹؛ نساء، ۴۳؛ مائده، ۹۰ و ۹۱) و حکم ربا (روم، ۳۹؛ نساء، ۱۶۱ و ۱۶۲؛ بقره، ۲۷۸) و همچنین برخورد تدریجی با زن ناشزه (نساء، ۳۴)، همگی گواهی بر اهمیت تدریج دارند.

با این حال، برای رعایت اختصار و تمرکز بر یک دلیل صریح و روشن، می‌توان به تدریجی بودن تزکیه در قرآن اشاره کرد. مفهوم تزکیه به‌عنوان فرایند پالایش روحی و اخلاقی، به‌صورت تدریجی در متون دینی مطرح شده است. تزکیه، معادل تربیت اخلاقی در قرآن کریم، به معنای آراستن نفس به فضائل و پاک‌سازی از ذنابل اخلاقی به‌منظور رسیدن به کمال نهایی است (فقیهی، ۱۳۹۳، ص ۹۱). معنای اصطلاحی تزکیه، مستلزم تدریج است (فقیهی، ۱۳۹۳، ص ۸۷)؛ شاهد آن، استفاده از باب تفعیل است؛ چراکه این باب، برای امور تدریجی به کار می‌رود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۲۲۱). افزون بر این، آنجا که فعل تزکیه فعل مضارع است، دلالت بر استمرار نیز می‌کند که لازمه آن تدریج است؛ مانند آیاتی که رسالت پیامبر ﷺ را در قالب «يُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» بیان می‌کند.

از دلالت واژه تزکیه بر تدریج که بگذریم، آیه ۲۱ سوره نور، نیز تدریجی بودن تزکیه را بیان می‌کند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ وَمَنْ يَتَّبِعْ خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ فَإِنَّهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَ

لَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَلَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ^۱
(نور، ۲۱).

در این آیه شریفه، پروردگار متعال مؤمنان را از پیروی گام‌های شیطان برحذر می‌دارد که مستلزم فرایندی تدریجی است و در تقابل با این رویکرد انحرافی، فرایند تزکیه نفس را به‌عنوان الگوی جایگزین معرفی می‌کند. قرار گرفتن مفهوم تزکیه در مقابل «خطوات الشیطان» از شیوه بلاغی «قرینه مقابله» بهره می‌برد که در آن، دو فرایند متضاد با ساختاری مشابه در مقابل هم قرار می‌گیرند (هاشمی، ۱۳۹۵، ص ۳۵). این تقابل معنادار نشان می‌دهد فرایند تزکیه و تربیت اخلاقی به‌صورت تدریجی و مرحله‌ای صورت می‌پذیرد.

براساس ادله تدریج رحجان تدریج به صورت کلی ثابت می‌شود (اعرافی، ۱۳۹۵، ج ۸، ص ۱۰۷) با این حال، تطبیق اصل تدریج بر تکالیف الزامی (مانند ترک معصیت) با چالش جدی مواجه است، زیرا در برخی از انواع آن مستلزم جواز معصیت در مراحل اولیه می‌شود. توضیح اینکه تدریج در اقدامات مربی در دو حوزه نمود دارد؛ یکی برخوردها و مواجهات مربی با متربی که شامل نقش‌هایی مانند الگوی دهی، تعلیم، انگیزه‌بخشی، مراقبت و همراهی است (مرادی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۱۹۰) و دیگری توصیه‌ها و برنامه‌ریزی برای متربی است که شامل برنامه‌ریزی و دستورالعمل‌های اخلاقی می‌باشد (همان، ص ۲۰۴).

وظایف مربی در حوزه اول، تدریج در رفتار خود مربی است، در حالی که وظیفه مربی در حوزه دوم، ارائه دستورالعمل‌های تدریجی برای تدریجی عمل کردن متربی است. بر این اساس کاربرد تدریج در ترک معصیت نیز می‌تواند به دو صورت باشد: یکی مواجهات تدریجی مربی با افعال الزامی متربی، مانند امر به معروف و نهی از منکر و دیگری دستورالعمل‌های تدریجی مربی برای افعال الزامی متربی، مانند برنامه‌ای برای ترک شرب خمر. در مثال اول، فعل مربی براساس حکم الهی در خصوص تدریجی بودن امر به معروف و نهی از منکر است و ارتباطی با ترک تدریجی معصیت توسط متربی ندارد؛ از این

۱. ای مؤمنان! از گام‌های شیطان پیروی نکنید؛ و هر که از گام‌های شیطان پیروی کند [هلاک می‌شود] زیرا شیطان به کار بسیار زشت و عمل ناپسند فرمان می‌دهد؛ و اگر فضل و رحمت خدا بر شما نبود، هرگز احدی از شما [از عقاید باطل و اعمال و اخلاق ناپسند] پاک نمی‌شد، ولی خدا هر که را بخواهد پاک می‌کند؛ و خدا شنوا و داناست (نور، ۲۱).

رو مستلزم جواز معصیت نیست. در این حالت، مربی سعی می‌کند به هر روشی که مؤثر است و موجب اذیت‌تری نمی‌شود، او را از معصیت دور کند و این امر می‌تواند شامل سیر تدریجی از اظهار ناراحتی تا عتاب شدید گفتاری باشد (نجفی، ۱۴۲۱ق، ج ۲۱، ص ۳۷۸).

با این حال، توصیه مربی به رویکرد تدریجی در ترک گناه، به معنای پذیرش ارتکاب گناه از سوی مرتبی در مراحل ابتدایی این فرایند است. در این صورت فقه امامیه با بهره‌گیری از ظرفیت‌هایی مانند احکام ثانویه و قاعده تراحم، این تنگنا را حل می‌کند (اعرافی، ۱۳۹۶). براساس احکام ثانویه که در شرایط خاصی مانند عسر، حرج و اضطرار جاری می‌شوند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۰، ص ۲۱۵)، اگر ترک دفعی معصیت به مشقتی غیرقابل تحمل بینجامد، حرمت شرعی آن به اندازه ضرورت برداشته می‌شود؛ این مکانیسم، امکان برنامه‌ریزی تدریجی برای ترک گناه را بدون نقض اصل حرمت اولیه فراهم می‌کند. تفصیل این مطلب در ادامه خواهد آمد.

۳-۲. ملاک تشخیص عدم توان در ترک معصیت

احکام ثانویه به مجموعه قوانینی اطلاق می‌شود که در شرایط ویژه‌ای مانند عسر و حرج، اضطرار یا عدم توانایی عملی مکلف، جایگزین احکام اولیه می‌شوند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۰، ص ۲۱۵). این احکام با تکیه بر اصل «رفع حرج» در فقه امامیه، امکان تعدیل تکالیف شرعی را در مواجهه با دشواری‌های غیرمتعارف فراهم می‌کنند.

برای تشخیص عسر و حرج، معیار اصلی سنجش عرفی است؛ بدین معنا که اگر عموم مردم در شرایط مشابه قادر به انجام کامل تکلیف نباشند، حکم ثانوی جاری می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۰، ص ۱۸۲). به‌عنوان مثال، تازه‌مسلمانانی که به‌طور ناگهانی نمی‌توانند تمام احکامی مانند روزه، نماز، خمس و ترک محرّمات را رعایت کنند، تحت پوشش این حکم قرار می‌گیرند. روایتی از امام صادق علیه السلام در کتاب «اصول کافی» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۴۳) نیز بر لزوم توجه به ظرفیت‌های مرتبیان تأکید می‌کند، به‌گونه‌ای که در داستانی نقل‌شده توسط شهید مطهری (۱۳۹۶، ج ۱، ص ۱۰۰)، سخت‌گیری بیش‌ازحد بر تازه‌مسلمان باعث ارتداد او می‌شود. رفتار تدریجی پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله در منع ربا نیز نمونه‌ای کاربردی از این اصل است؛ ایشان تا سال‌ها پس از بعثت، با وجود حرام بودن ربا در اسلام، به‌صورت

تدریجی و با در نظر گرفتن عادات جامعه جاهلی عمل کردند و تنها در حجة الوداع به صورت قطعی آن را اعلام نمودند (طبری، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۱۳۷۷).

در تشخیص عسر و حرج، نوع فعل و درجه اهمیت آن نیز نقش تعیین کننده دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۱۸۳). افعال مرتبط با جان، مال یا ناموس افراد (مانند قتل، زنا یا دزدی) تحت هیچ شرایطی مشمول عذر عسر و حرج نمی شوند، چراکه عموم مردم حتی در سخت ترین شرایط نیز از ارتکاب چنین افعالی اجتناب می کنند.

موضوع سوء اختیار در ایجاد شرایط حرج آور نیز از نکات کلیدی است. اگر فردی با اختیار خود (مانند عادت عمدی به گناه) موجب ایجاد شرایط دشوار شود، هرچند به خاطر ناتوانی ترک فعل حرام و یا انجام فعل واجب، برای او منجز نمی شود، اما استحقاق عقاب برایش باقی می ماند (مصطفوی، ۱۴۲۱ق، ص ۷۰؛ طباطبایی حکیم، ۱۴۳۴ق، ج ۲، ص ۳۳۴). در این صورت مربی نمی تواند تنها به بهانه عدم قدرت مرتبی در ترک حرام، اجازه فعل حرام را به او بدهد و در یک مرحله ای از فرایند تدریجی توصیه های خویش، به مقداری از فعل حرام توصیه کند؛ زیرا مرتبی در ایجاد عدم قدرت و یا عسر و حرج، سوء اختیار داشته است، مگر اینکه تدریج به عنوان تنها راه برای ترک کامل معصیت مطرح شود. در مقابل، اگر عدم توانایی یا حرج به صورت غیراختیاری (مانند اضطراب واقعی یا ناآگاهی) ایجاد شده باشد، می توان گفت که به اندازه ضرورت، حرمت فعل مورد نظر به حکم ثانوی برداشته می شود (عراقی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۱۹). با تکیه بر مبانی فقهی حاکم بر اصل تدریج و ملاک آن در ترک معصیت، اینک به تحلیل و تطبیق همان ضوابط بر مسئله تدریج در ارتکاب معصیت پرداخته می شود.

۳-۳. حکم تدریج در معصیت

برای دستیابی به حکم تدریج در معصیت، باید بین دو مقام فعل مرتبی (ترک تدریجی توسط فرد گنهگار) و فعل مرتبی (ارائه دستورالعمل های مرحله ای توسط راهنما) تمایز قائل شد.

مرتبی در صورت دارا بودن شرایط تکلیف (آگاهی و توانایی) ملزم به انجام واجبات و ترک محرّمات است؛ اما اگر ناتوانی در ترک معصیت ناشی از سوء اختیار آگاهانه (مانند عادت ارادی به گناه) باشد،

مستحق عقاب است، و در صورت غیراختیاری بودن ناتوانی (با رعایت اصل تدریج در تربیت) معذور محسوب می‌شود (اعرافی، ۱۳۹۱؛ سبحانی، ۱۳۹۷؛ مصطفوی، ۱۴۲۱ق).

اما موضوع اصلی بحث برای حل مسئله تدریج در معصیت، بررسی فعل مربی است. در اینجا نیز باید دو مقام را از یکدیگر تفکیک کنیم؛ یا در ترک معصیت با توجه به حاصل شدن یا نشدن عنوان ثانوی برای مربی، تدریج جایز است یا جایز نیست. اگر ترک تدریجی در عمل مربی مجاز باشد، در این صورت هیچ‌گونه اشکالی در توصیه‌های تدریجی مربی وجود ندارد؛ زیرا توصیه مربی در مراحل اولیه تدریج، توصیه به معصیت نیست. در این حالت، مربی به مربی کمک می‌کند تا حد توان خود را به درستی تشخیص دهد و از ضرورت تدریج در ترک معصیت فراتر نرود. اما اگر فرض بر این باشد که تدریج در ترک معصیت برای مربی مجاز نیست، این پرسش مطرح می‌شود که آیا مربی نیز نمی‌تواند در این شرایط توصیه‌های تدریجی به مربی ارائه کند؟

برای پاسخ به این سؤال ابتدا باید بدانیم که وظیفه مربی در تربیت تحت چه عنوان شرعی قرار می‌گیرد. مربی در مقام تربیت از لحاظ شرعی موظف به ارشاد جاهل است (اعرافی، ۱۳۹۵، ج ۳۰، ص ۱۹۳) و روشن است که این وظیفه شرعی نمی‌تواند مخالف دیگر احکام شریعت باشد. براساس تعریف «ارشاد جاهل» در منابع فقهی، این اصطلاح به مجموعه فعالیت‌های تربیتی اشاره دارد که مربی باید برای هدایت و اصلاح فرد ناآگاه انجام دهد (همان، ج ۲۵، ص ۶۹). ارشاد جاهل با توجه به ادله شرعی در مورد انجام واجبات و ترک محرمات واجب است (همان، ج ۳۰، ص ۱۹۴)، بنابراین ارشاد مربی نسبت به ترک معصیت برعهده مربی به‌عنوان یک تکلیف شرعی واجب خواهد بود. مربی در ارشاد مربی، نمی‌تواند حرام الهی را حلال کند و به همین دلیل توصیه‌های تدریجی او باید در چهارچوب اصول شرعی قرار گیرد. از این‌رو، مربی نمی‌تواند به مربی بگوید که معصیت را به تدریج انجام دهد، مگر اینکه شرایطی باشد که چنین رویکردی به‌عنوان یک «عنوان ضروری» شناخته شود.

عنوان ضروری به وضعیت‌هایی اشاره دارد که مربی متوجه می‌شود تنها راه مؤثر برای کمک به مربی برای ترک معصیت، استفاده از یک برنامه تدریجی است. این نیاز به تدریج وقتی مطرح می‌شود که مربی درک کند که غیر از این راه، هیچ گزینه دیگری برای جدا کردن مربی از معصیت وجود ندارد. از این‌روست که کاربست تدریج در ارشاد مربی، گاهی واجب می‌شود و آن زمانی است که تدریج تنها راه

رسیدن به اهداف لازم تربیتی همچون ترک معصیت باشد؛ در این صورت از باب مقدمه واجب، واجب است (جمع من المحققین، ۱۴۰۲، ص ۳۵). یا می‌توان گفت که مجوز مریی برای استفاده از روش تدریجی در ترک معصیت به دلیل وجود یک عنوان ثانوی جدی، مانند حرج و عدم توانایی مریی برای ارشاد متربی به صورت دفعی است (اعرافی، ۱۳۹۶). اگر استفاده از روش تدریجی به دلیل وجود شرایط خاصی مانند عنوان ثانوی و ضروری، تبدیل به یک حکم مجاز یا حتی واجب شود، در این صورت این رویکرد براساس شریعت قابل قبول است و دیگر نمی‌توان آن را به‌عنوان تایید تعطیلی حکم الهی دانست. بلکه این وضعیت نشان‌دهنده پایبندی به حکم الهی است.

در این راستا، برخی از فقیهان، درباره وظیفه مریی در قبال افرادی که به‌طور کامل نماز نمی‌خوانند، بر این باورند که استفاده از رویکرد تدریجی در ارشاد متربی مجاز است. دلیل این نگرش این است که اگر مریی تلاش کند که فرد را به‌طور ناگهانی و یکباره وادار به خواندن نماز کامل کند، ممکن است نتیجه معکوس بگیرد و فرد به کلی از نماز خواندن منصرف شود (همان). به عبارت دیگر، مریی باید این نکته را مدنظر داشته باشد فشار بیش از حد و تقاضای فوری ممکن است اثرات منفی داشته باشد و نتیجه ناپسندتری را به بار آورد. بنابراین، استفاده از یک رویکرد تدریجی در مورد متربیان ناتوان، هم از نظر شرعی و هم از دیدگاه تربیتی معقول و منطقی به نظر می‌رسد. به‌عنوان مثال، فرض کنید فردی به شدت به نوشیدن شراب عادت کرده است. اگر مریی بخواهد به او کمک کند، در این صورت، مریی می‌داند که فرد به دلیل عادت به این رفتار و وابستگی اش، قادر به ترک ناگهانی آن نیست. بنابراین، مریی از عنوان ضروری استفاده کرده و به متربی توصیه می‌کند که به تدریج میزان مصرف شراب را کاهش دهد. مریی تمام تلاش خود را می‌کند که با توصیه های تدریجی دفعات معصیت را در متربی به حداقل برساند، این توصیه‌ها حتی اگر به معنای ادامه دادن مصرف شراب به‌طور محدود باشد، هدف نهایی مریی این است که کمک کند فرد به‌طور کامل از این عادت مضر جدا شود. در اینجا، مریی در عین حال که هیچ مقدار از معصیت را نمی‌پذیرد و به متربی این آگاهی را می‌دهد که حتی یک بار نوشیدن شراب هم جایز نیست، از عنوان ضروری برای ایجاد برنامه‌ای تدریجی استفاده می‌کند که بتواند فرد را به ترک کامل این عادت هدایت کند. به این ترتیب، هدف نهایی مریی حفظ اصول شرعی و کمک به متربی در ترک معصیت به صورت تدریجی است.

یکی از اندیشمندان اخلاق اسلامی به چالش تنافی بین حکم فقهی و اخلاقی در مورد «توصیه به ترک یک باره حرام» و «مدارا با گناهکار برای ترک تدریجی آن» پاسخ می‌دهد (عالم‌زاده نوری، ۱۴۰۲، ص ۷۸). او بیان می‌کند که این دو حکم در واقع با توجه به شرایط خاص فرد گناهکار نمی‌توانند در تضاد باشند. برای مثال، اگر فردی به معصیتی اعتیاد دارد، نهی یکباره از آن معصیت ممکن نیست، زیرا اعتیاد باعث کاهش عزم و اراده می‌شود. در این شرایط، توصیه به کاهش تدریجی ارتکاب حرام، نه به معنای مجوز دادن به معصیت، بلکه به معنای ملاحظه محدودیت‌های فرد و جلوگیری از معصیت به میزان ممکن است. بنابراین، وظیفه فقهی و اخلاقی ما جلوگیری از حرام به اندازه توان است (همان).

۳-۴. قواعد فقهیه و ارشاد تدریجی در ترک معصیت

برخی قواعد فقهیه می‌توانند به‌عنوان اصول راهنما در اخلاق اسلامی، حدود و اهمیت ارشاد تدریجی مربی را در فرایند ترک معصیت نشان دهند. این قواعد نشان می‌دهند که در شرایط خاص، چگونه و تا چه اندازه توصیه به کاهش تدریجی رفتارهای نادرست، مجاز بلکه ضروری است. به‌عنوان مثال قاعده «المیسورُ لایُسْقَطُ بالمَعْسورِ» بیان می‌کند که اگر نتوان تمام مأموریه را انجام داد، تکلیف به اندازه‌ای که ممکن است، باقی می‌ماند و این مقدار ساقط نمی‌شود (مصطفوی، ۱۴۰۷ق، ص ۲۹۰). مضمون این قاعده بیانگر این است که اگر مربی به دلیل مصلحت‌های مهم‌تر نتواند به‌طور کامل و در نتیجه به یکباره، متربی را در ترک تمام معصیت هدایت کند، تکلیف به‌طور کلی از او ساقط نمی‌شود؛ بلکه مربی باید به اندازه‌ای که ممکن است، به ارشاد متربی برای ترک معصیت ادامه دهد. در نتیجه، لحاظ این ضرورت در طول زمان، به ارشاد تدریجی مربی برای ترک کامل معصیت منجر می‌شود.

همچنین قاعده فقهی «الضرورات تقدر بضروراتها» حدود ارشاد تدریجی مربی در ترک معصیت را مشخص می‌کند. مفاد این قاعده این است که یک حکم نمیتواند وسیع‌تر از موضوع خود باشد؛ از این رو وقتی یک حکم محدود به یک عذر یا مانع است، در صورتی که عذر و مانع از بین رود حکم نیز، از میان خواهد رفت (حکیم، ۱۴۲۹ق، ص ۱۲۷). این قاعده بیان می‌کند که در نظر گرفتن ضرورت ارشاد تدریجی مشروط به وجود خود ضرورت است. هرگاه امکان داشته باشد که متربی را به‌طور کامل به ترک معصیت هدایت کرد، استفاده از تدریج بی‌مورد و نادرست خواهد بود و باید به همان مقدار ضرورت اکتفا کرد.

۴-۴. روش اجرای تدریج در ترک معصیت

روش اجرای تدریج در ترک معصیت از اهمیت بالایی برخوردار است، زیرا جواز استفاده از تدریج در ترک معصیت محدود به ضرورت است و نباید از آن فراتر رود. همچنین، این تدریج نباید به معنای حلال شمردن معصیت برای مرتبی باشد. توصیه‌های تدریجی نباید به‌عنوان تشویق به معصیت در مراحل اولیه تلقی شوند، بلکه باید به‌عنوان برنامه‌ای برای رهایی هرچه سریع‌تر مرتبی از معصیت در نظر گرفته شوند. مرتبی باید بداند که هیچ مقدار از معصیت برای او جایز نیست و نباید از توصیه‌های تدریجی این برداشت را داشته باشد که معصیت در حال حاضر برایش مجاز است؛ بلکه باید تمام تلاش خود را برای ترک معصیت به‌کار گیرد و در صورت عدم امکان، با برنامه تدریجی مرتبی همراه شود.

روش اجرای تدریج در ترک معصیت شامل راهکارهای پیش از تدریج و مرحله کاربست تدریج است.

۴-۴-۱. راهکارهای پیش از تدریج

مرتبی تنها زمانی می‌تواند دستورالعمل‌های تدریجی برای ترک معصیت الهی ارائه دهد که ضرورت ایجاب کند. ضرورت زمانی به وجود می‌آید که تنها راه ترک کامل معصیت، روش تدریجی باشد. در غیر این صورت، مرتبی باید به دنبال راه‌های دیگری قبل از کاربست تدریج باشد.

این راه‌های دیگر با توجه به اینکه عدم توان مرتبی موجب ضرورت شده است، شامل افزایش حد توان مرتبی می‌شود. اگر مرتبی بتواند از طریق‌های مختلف، توان مرتبی را افزایش دهد تا او بتواند معصیت را به‌طور دفعی ترک کند، در این صورت نیازی به کاربست تدریج نخواهد بود.

برای افزایش توان مرتبی، سه جنبه توان بدنی، عقلی و انگیزشی مورد توجه قرار می‌گیرد (اعرافی و مهری، ۱۳۹۴). در اینجا، به منظور رعایت اختصار، تنها به بررسی افزایش توان انگیزشی مرتبی می‌پردازیم و مباحث مربوط به تقویت توان بدنی و عقلی او در زمینه ترک معصیت را به پژوهش‌های آینده واگذار می‌کنیم.

۴-۴-۱-۱. راهکارهای ایجاد انگیزه و شور در مرتبی برای ترک معصیت

یکی از روش‌های مؤثر مربیان در فرایند تربیت و اصلاح رفتار مربیان، ایجاد انگیزه و شور برای ترک معصیت است. مرتبی باید با توجه به ویژگی‌ها و علاقه‌های خاص مرتبی، عزم او را برای ترک معصیت

تقویت کند. این فرایند شامل شناسایی علاقه‌های مربی، استفاده از الگوهای مثبت، ایجاد چالش‌های کوچک، استفاده از تشویق‌های ملموس، ایجاد نمودار پیشرفت و تشویق اجتماعی می‌شود تا در نتیجه مربی بتواند تصمیم قاطع‌تری برای تغییر رفتار خود و ترک کلی معصیت بگیرد.

۴-۱-۱-۱-۱. شناسایی علایق مربی

مربی می‌تواند با شناسایی علاقه‌های خاص مربی، مانند مطالعه، هنر یا ورزش، از آنها در راه ترک یکباره معصیت استفاده کند. به‌عنوان مثال اگر مربی به ورزش علاقه‌مند باشد، مربی می‌تواند به او نشان دهد که ترک معصیت به بهبود عملکرد ورزشی‌اش کمک می‌کند. مثلاً، مربی می‌تواند بگوید: «اگر تو شراب ننوشی، می‌توانی در مسابقات بهتر عمل کنی و به هدف‌های ورزشی‌ات نزدیک‌تر شوی.» یا اینکه مربی می‌تواند او را تشویق به شرکت در یک تیم ورزشی کند که نه تنها رقابت را فراهم می‌کند بلکه فرصتی برای دوری از معصیت نیز هست.

۴-۱-۱-۲. استفاده از الگوهای مثبت

مربی می‌تواند داستان‌های افرادی را که با ترک یکباره معصیت به موفقیت‌های بزرگ دست یافته‌اند، برای مربی تعریف کند. به‌عنوان مثال، می‌توان داستان سید اسماعیل حمیری را بیان کرد. او که سال‌ها به شرابخواری معتاد بود، در ملاقات با امام صادق علیه السلام تحولی ناگهانی را تجربه کرد. هنگامی که امام از محتوای کوزه‌اش پرسیدند، او دروغ گفت شیر درون آن است، اما معجزه‌آسا محتویات کوزه به شیر تبدیل شد. این اتفاق موجب شرمساری او شد و بلافاصله توبه کرد و سبب شد شراب را دیگر کنار بگذارد. او در ادامه از شیعیان خاص امام صادق علیه السلام شد (مامقانی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۳۱۳).

نمونه دیگری از این موضوع، داستان بشر حافی است. مشهور بود که او در بغداد عادت به عیش و نوش و مجالس لهو داشت. روزی امام کاظم علیه السلام هنگام عبور از کنار خانه پرسر و صدای او، از کنیزی پرسید: «صاحب این خانه آزاد است یا بنده؟» و با شنیدن پاسخ «آزاد است»، فرمود: «درست گفتی، اگر بنده بود از اطاعت مولایش غفلت نمی‌کرد». این سخن وقتی به گوش بشر رسید، بی‌درنگ با پای برهنه به دنبال امام دوید و پس از گفتگو، توبه کرد و در ادامه از بزرگان شد (حلی، ۱۳۸۳، ص ۵۹).

۴-۴-۱-۱-۳. انگیزه بخشی مادی و معنوی

یکی از مؤثرترین روش‌های تقویت اراده نیکو، استحکام ایمان و دوری از گناهانی که به صورت عادت درآمده، تمرکز بر انگیزه بخشی‌های مادی و معنوی است که به‌عنوان نیروی محرکه رفتارهای اصلاحی عمل می‌کنند (عالم‌زاده نوری، ۱۳۹۶، ص ۲۵۹).

قرآن کریم نیز از روش‌های انگیزه بخشی مادی و معنوی برای ایجاد انگیزه در افراد به منظور ارتقای رفتارهای نیک و دوری از معصیت و گناه بهره می‌برد. به‌عنوان مثال، وعده رسیدن به نعمت‌های دنیوی (برای نمونه، ر.ک: محمد، ۳۷) و توصیف و تصویرسازی نعمت‌های بهشتی و پاداش‌های الهی در آیات مختلف، به‌طور خاص طراحی شده است تا در دل مخاطب انگیزه‌ای قوی برای ایمان آوردن و پرهیز از رفتارهای ناپسند ایجاد کند (برای نمونه، ر.ک: طه، ۷۵ و ۷۶؛ آل‌عمران، ۱۵).

از جمله انگیزه بخشی‌های مؤثر، استفاده از روابط اجتماعی است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۱۰۴) که مراد از آن حمایت و پشتیبانی از سوی دیگران است. به‌عنوان مثال مربی می‌تواند متربی را به یک گروه حمایتی معرفی کند که در آن افراد دیگر نیز در تلاش برای ترک معصیت هستند.

این گروه می‌تواند به‌عنوان یک منبع انگیزه بخشی و پشتیبانی عمل کند؛ چراکه وقتی متربی احساس کند که در یک گروه حمایتی قرار دارد، احتمال موفقیت او در ترک معصیت افزایش می‌یابد. این حس تعلق می‌تواند به او انگیزه دهد تا در برابر وسوسه‌ها مقاومت کند.

همچنین وقتی دیگران تجربیات مثبت خود را در ترک معصیت به اشتراک بگذارند، می‌تواند به متربی انگیزه بیشتری برای تغییر رفتار بدهد. این داستان‌ها نشان می‌دهد که تغییر ممکن است و دیگران نیز این مسیر را طی کرده‌اند.

قرآن کریم نیز در آیات متعددی بر پایه‌ریزی روابط اجتماعی بر محور فضیلت‌های اخلاقی و پرهیز از گناه تأکید می‌کند. یکی از بارزترین نمونه‌های این آموزه، آیه شریفه «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ» (مائده، ۲) است. انگیزه بخشی اجتماعی برای ترک معصیت در قالب ارتباط اجتماعی را می‌توان از مصادیق بارز «تعاون بر برّ و نیکی» دانست که قرآن بر آن تأکید ویژه‌ای دارد.

۴-۲. کاربست تدریج

هنگامی که مربی نتواند با روش‌های معمول، مربی را به صورت کامل از گناه بازدارد، «رویکرد تدریجی» به‌عنوان راهکار جایگزین مطرح می‌شود؛ زیرا تدریج در الزامیات محدود به ضرورت است (اعرافی، ۱۳۹۶). این روش مبتنی بر تعیین گام‌های عملی متناسب با توانایی‌های مربی است (اعرافی، ۱۳۹۵، ج ۸، ص ۱۰۶)، به‌گونه‌ای که هر مرحله از ترک معصیت، برای او قابل دسترس باشد. نکته کلیدی این است که تدریج به معنای توصیه به گناه یا کاهش حرمت آن نیست، چراکه قاطعیت و جدیت مربی در ترک کامل معصیت باید همواره حفظ شود (مرادی و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۲۰۱). پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در حدیثی تأکید می‌کنند: «لَا تَنْظُرُوا إِلَى صِغَرِ الذَّنْبِ، وَلَكِنْ انظُرُوا إِلَى مَنْ اجْتَرَأْتُمْ» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۶، ص ۳۱۳) یعنی تمرکز باید بر «عظمت خداوند» باشد، نه بر کوچکی گناه. در اجرای رویکرد تدریجی در ترک معصیت باید اصول زیر لحاظ شود:

۱. محدودیت تدریج در ترک گناه به ضرورت: دستورالعمل‌های تدریجی مربیان نباید از حد ضرورتی که ناتوانی موقت مربی ایجاب می‌کند فراتر رود. این اصل را می‌توان به قاعده فقهی «الضرورات تقدر بضروراتها» مستند ساخت که پیرامون آن سخن گفتیم.

۲. پرهیز از ایجاد شبهه همکاری در گناه: شیوه بیان دستورات باید چنان طراحی شود که هیچ‌گونه توجیه گناه یا بی‌اهمیت‌شماری معصیت را القا نکند. این اصل نیز با استناد به آیه «وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ» (مانده، ۲) تقویت می‌شود، چراکه هرگونه تساهل غیرضروری در بیان دستورات تربیتی ممکن است به همکاری در گناه تعبیر گردد.

در همین راستا تحلیل نویسنده این است که استفاده از روش‌های «نهی محور» مقدم بر روش‌های «اجازه محور» است؛ زیرا در روش نهی محور از آنجا که ظاهر آن با ظاهر نهی الهی در خصوص معصیت مورد نظر یکسان است، هم اصل حرمت الهی حفظ می‌شود و هم محدودیت‌های عملی فرد در نظر گرفته می‌شود، اما روش اجازه محور ممکن است باعث کم‌اهمیت شدن احکام الهی شود.

به‌عنوان مثال در روش اجازه محور مربی می‌گوید: «این هفته به جای ۱۰ بار، ۹ بار این کار را انجام بده!» اما در روش نهی محور می‌گوید: «این هفته در ۳ موقعیت مشخص از این کار خودداری کن!» که در آن محدوده مشخصی از پرهیز تعیین می‌شود.

عدم جواز استفاده از روش‌های اجازه‌محور را می‌توان از سویی با قاعده «اقتصار بر قدر متیقن» ثابت کرد. طبق این قاعده، وقتی حکمی بر خلاف حکم اولی وجود دارد (مثل حکم ثانوی)، فقط به موارد قطعی و یقینی آن حکم توجه می‌شود و موارد مشکوک از حوزه جواز خارج می‌شوند (برای نمونه، ر.ک: نجفی ۱۴۲۱ق، ج ۲۴، ص ۱۳۵، حکیم، ۱۴۲۹ق ج ۲، ص ۶۱).

بنابراین در ارشاد جاهلی که باید تدریجی گناه را ترک کند، تنها می‌توان از روش‌هایی استفاده کرد که در مورد آنها شک وجود نداشته باشد. از آنجاکه روش اجازه‌محور ممکن است شبهه تقلیل‌گرایی در حرمت را ایجاد کند، از این‌رو مشکوک است و جواز آن ثابت نیست.

و از سوی دیگر می‌توان به دلیل «عدم اعانه بر اثم» نیز استناد کرد (برای نمونه، ر.ک: اعرافی، ۱۳۹۵، ج ۲۲، ص ۵۸)؛ زیرا این دلیل در مورد اقدامات مریبی که احتمال دارد سبب گناه متربی در شرایط غیرضروری شود جاری می‌شود (اعرافی، ۱۳۹۵، ج ۲۲، ص ۶۹). می‌توان گفت در مورد روش‌های اجازه‌محور نیز احتمال به گناه افتادن متربی در شرایط غیرضروری وجود دارد از این‌رو مریبان باید از این اقدامات پرهیز کنند.

توجه دادن متربی به توبه: یکی دیگر از اصول اجرایی تدریج در ترک معصیت نگهداری انگیزه متربی با توجه دادن به توبه است. مریبی در صورت لغزش متربی او را به توبه فرامی‌خواند تا انگیزه او برای ادامه مسیر حفظ شود و فرایند تدریج در ترک معصیت به ترک کامل گناه بینجامد.

نمونه‌هایی از اجرای تدریج به این شیوه در سیره برخی مریبان اخلاقی وجود داشته است. آیت الله محمد بهاری که شاگردان بسیاری را در طریق سیر و سلوک تربیت کرده است (برای نمونه، ر.ک: کرمی، ۱۳۹۸، ص ۳۵)، در توصیه به یکی از شاگردانشان که نامش شیخ احمد است، بعد از توصیه به ترک معصیت این چنین می‌گوید:

اگر شیخ احمد بگوید: من نمی‌توانم ترک معصیت بالمره کنم، لا بد واقع می‌شود. جواب این است که بعد المعصیه می‌توان که توبه کنی، کسی که توبه کرد از گناه، مثل کسی است که گناه نکرده، پس مایوس از این در خانه نباید شد، اگر چه هفتاد پیغمبر را سر بریده باشد، باز توبه‌اش ممکن است، قبول باشد (انصاریان، ۱۳۸۶، ج ۷، ص ۲۸۵).

در دستورالعمل اخلاقی حاضر، توبه به‌عنوان روشی کارآمد برای تداوم فرایند تدریجی ترک معصیت معرفی شده است. هدف این رویکرد، جداسازی متربی از گناه از طریق پشتیبانی از مسیر اصلاح تدریجی می‌باشد.

جمع‌بندی

این مقاله با بررسی مشروعیت و شیوه‌های اجرای ترک تدریجی معصیت در فرایند تربیت اخلاقی، چالش‌های شرعی این موضوع را تحلیل می‌کند. چالش اصلی حول دو محور است: آیا تدریج در ترک معصیت از نظر شرعی مجاز است؟ و در صورت مجاز بودن، ملاک‌ها و روش‌های اجرایی آن چیست؟ پژوهش با استناد به نزول تدریجی قرآن، تشریح مرحله‌ای احکام (مانند تحریم شراب)، مفهوم تزکیه در آیه ۲۱ سوره نور به‌عنوان فرایندی تدریجی، و سنت عملی پیامبر ﷺ در اصلاح عادات جاهلی، مشروعیت اصل تدریج را اثبات می‌کند.

گفته شد که تدریج در ترک معصیت تنها تحت «عنوان ضروری» جایز است؛ یعنی زمانی که ترک دفعی برای مرتبی غیر ممکن باشد. این ضرورت با ملاک «عموم مردم در شرایط مشابه» سنجیده می‌شود، نه تمایلات فردی. در این میان چالش اصلی مربوط به دستورالعمل‌های تدریجی مرتبی است که هدفش تغییر تدریجی در راستای رهایی کامل از ارتکاب معصیت است.

گذشت که اجرای تدریج در ترک معصیت توسط مرتبی تنها در چارچوب ضرورت و پس از تلاش برای تقویت توان انگیزشی مرتبی (از طریق تأکید بر علاقه‌های او یا معرفی الگوهای موفق) مجاز است. رویکرد تدریجی در ترک معصیت، به‌عنوان راهکاری جایگزین در موارد ضروری، بر تعیین گام‌های عملی متناسب با توانایی‌های مرتبی تأکید دارد. این روش با حفظ قاطعیت در حرمت گناه، از «نهی محوری» به جای «اجازه‌محوری» بهره می‌گیرد تا همسو با احکام الهی، از تقلیل‌گرایی در معصیت جلوگیری کند. ضرورت محدودسازی تدریج به شرایط اضطراری و پرهیز از القای شبهه همکاری در گناه، دو اصل کلیدی در اجرای این رویکرد است.

در نهایت و در اصل سوم، توجه به توبه به‌عنوان محرک تداوم فرایند ترک، انگیزه مرتبی را در مسیر اصلاح حفظ می‌کند. می‌توان محورهایی را برای گسترش پژوهش حاضر پیشنهاد داد. یکی از این محورهای مهم، بررسی رابطه گناهان با الگوهای تدریجی است که به تحلیل تفاوت‌های گناهان و تأثیر آنها بر کیفیت تدریج در ترک معصیت می‌پردازد.

همچنین، سنجش تأثیر ویژگی‌های روانشناختی متریبان نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، چراکه این محور به مطالعه تاب‌آوری و سبک‌های یادگیری و نقش آنها در پذیرش مراحل تدریجی ترک معصیت می‌پردازد.

محور سوم طراحی فناوری‌های دیجیتال مبتنی بر آموزه‌های دینی مانند سیستم‌های یادآور توبه و ثبت پیشرفت روزانه است که امکان رصد دقیق مراحل ترک معصیت را فراهم می‌کنند. استفاده از هوش مصنوعی در مشاوره‌های تربیتی نیازمند تحلیل چالش‌های اخلاقی همچون تعادل بین حفظ حریم خصوصی متربیان و الزامات نظارتی مریبان است.

منابع

- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب، تحقیق و تصحیح جمال‌الدین میردامادی، بیروت، دارالفکر.
- ابدال، بتول و دیگران (۱۴۰۰). بررسی اصل تربیتی تدریج در قرآن، مبتنی بر تحلیل و نقد دیدگاه مفسران قرآن. پژوهش‌های علم و دین، ش ۲، ۱-۲۵. <https://elmodin.ihs.ac.ir/article>
- اعرافی، علیرضا (۱۳۹۱). مدرسه فقاهت/ آرشو سال ۹۱-۹۲ درس خارج فقه تربیتی، <https://www.eshia.ir/feqh/archive/arafi/tarbiat/91>
- اعرافی، علیرضا و تقی مهری رمی، حسین (۱۳۹۴). نقش رعایت توان متری در تربیت عبادی از منظر فقهی. مطالعات فقه تربیتی، ش ۳، ۸۵-۱۱۲. <https://civilica.com/doc/1935150>
- اعرافی (۱۳۹۵). فقه تربیتی: مبانی و پیش فرض‌ها، تحقیق و نگارش سید نقی موسوی، ج ۱، ۳۰ جلد، چ سوم، قم، موسسه فرهنگی هنری اشراق و عرفان.
- اعرافی علیرضا (۱۳۹۶). اصول و روش‌های تربیتی / اصل تدریج در تربیت/درس خارج، <https://sath3.eshia.ir/feqh/archive/text/arafi/tarbiat/96/960922>
- انصاریان، حسین (۱۳۸۶). فروغی از تربیت اسلامی، تهران: مفید.
- تراشون، سید علیرضا (بی‌تا). اصل تدریج و استمرار در تربیت فرزند، مجله علمی ایمانور، آموزش مجازی و غیرحضوری معارف اسلامی. <https://imanoor.com/blog>
- الراغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب الفاظ القرآن، چ دوم، قم: دفتر نشر کتاب.
- جمع من المحققین (۱۴۰۲). دروس تمهیدیه فی فقه التریبه، قم: پژوهشگاه فقه نظام.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، ج ۱، ۳۰ جلد، قم: مؤسسه آل‌البتین.
- حسین‌خانی، هادی (۱۳۹۹). واکاوی اصل تدریج در تربیت اخلاقی با تأکید بر نظریه آیت‌الله مصباح، هاد، ش ۱، ۱۰۶-۱۱۷. <https://www.hadqom.ir/article>
- حکیم، محمد تقی (۱۴۲۹ق). القواعد العامه فی فقه المقارن، تهران، المجمع العالمی لتقرب المذاهب الاسلامیه.

- حلی، حسن بن یوسف (۱۳۸۳). منهاج الکرامه فی معرفه الامامه، مشهد: عروج اندیشه.
- سبحانی، جعفر (۱۳۹۷). مسائل جدید کلامی، قم: مؤسسه امام صادق (علیه السلام).
- سیف، علی اکبر (۱۳۸۷). روانشناسی پرورشی نوین: روانشناسی یادگیری و آموزش، چ سوم، تهران: نشر دوران.
- کاظمی، سید عنایت‌الله و شکوری، حسن و تلخایی، مجید (۱۴۰۱). تبیین اصل رعایت تدریج در تربیت از دیدگاه فقه تربیتی، مطالعات فقه تربیتی، ش ۱۷، ۱۹۵-۲۱۹. [/https://civilica.com/doc/219-195](https://civilica.com/doc/219-195)
- کرمی، مهدی (۱۳۹۸). قبله العلماء: نگاهی کوتاه به زندگینامه حضرت آیت‌الله شیخ محمد بهاری (علیه السلام)، قم: برکت کوثر.
- فقیهی، سید احمد (۱۳۹۳). روش‌های تربیت اخلاقی در المیزان، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (علیه السلام).
- فیومی، احمد بن محمد مقرئ (۱۴۱۴ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، ج ۲، ۲، جلدی، قم: منشورات دار الرضی.
- قائمی، علی (۱۳۷۵). اخلاق و معاشرت در اسلام، چ ششم، تهران: نشر امیری.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی، تحقیق و تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۱، ۸ جلدی، چ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- کمالی وحدت، یاسین و رشیدی آل هاشم، سید محمد رضا و قاسمی شوب، محمد و نصیریان، صفر (۱۴۰۰). تبیین روش‌های تربیت دینی بر پایه اصل نیاز محور تدریج، پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی دانشکده علوم انسانی اسلامی و قدرت نرم دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (علیه السلام)، ش ۲۳، ص ۲۲۵-۲۵۰. [/https://civilica.com/doc/225-250](https://civilica.com/doc/225-250)
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، ج ۲، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طباطبایی حکیم، سید سعید (۱۴۳۴ق). المحکم فی اصول الفقه، ج ۲، ۶ جلد، چ چهارم، قم: نشر دار الهلال.
- طباطبایی حکیم، سید محسن (۱۳۷۴). مستمسک عروة الوثقی، ج ۲، ۱۴ جلد، قم: دارالتفسیر.

- طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۲). تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چ ۲، تهران: نشر اساطیر.
 - عالم‌زاده نوری، محمد (۱۴۰۲). استنباط حکم اخلاقی از متون دینی و ادله لفظی - دفتر دوم: بررسی چند چالش مهم در اصول لفظی فقه الاخلاق، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
 - عراقی، ضیاء (۱۴۱۷ق). نهایت الافکار، ج ۱، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 - مامقانی، عبدالله (بی تا). تنقیح المقال فی علم الرجال، قم: مؤسسه آل البيت.
 - مرادی، حسین و عالم‌زاده نوری، محمد، بوسلیکی، حسن (۱۳۹۳). نقش مربی در تربیت اخلاقی - معنوی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
 - مروج، حسین (۱۳۷۹). اصطلاحات فقهی، قم: بخشایش.
 - مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰). انسان سازی در قرآن، تنظیم محمود فتحعلی، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
 - مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). آموزش فلسفه، چ هشتم، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
 - مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). اخلاق در قرآن، تحقیق و نگارش محمدحسین اسکندری، ج ۳، چ هفتم، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
 - مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۴). فلسفه اخلاق، تحقیق و نگارش احمد حسین شریفی، چ سوم، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.
 - مصطفوی، محمد کاظم (۱۴۲۱ق). القواعد مائه قاعده فقهیه معنا و مدرکا و موردا، چ ششم، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
 - مطهری، مرتضی (۱۳۹۶). مجموعه آثار شهید مطهری، ج ۱، چاپ بیست و دوم، تهران: انتشارات صدرا.
 - مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۰). القواعد الفقهیه، چ سوم، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب علیه السلام.
 - معین الاسلام، مریم (۱۳۸۵). برخی تربیت‌های دینی رسول اعظم صلی الله علیه و آله و سلم، پیام زن، ش ۱۷۹، ۱۰۰-۱۱۰.
- <https://elmnet.ir/vslgg?id>
- نجفی، محمد حسن (۱۴۲۱ق). جواهر الکلام، ج ۲۱ و ۲۴، قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام.

- وکیلی، محمد حسن، و دعایی، سید شهاب الدین (۱۴۰۲). در ستاره مدل اسلامی ترک مواد مخدر، مشهد: مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام.
- هاشمی، سید علی (۱۳۹۵). قرینه مقابله و فن احتیاج در قرآن، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

References

- 'Alamzadeh Nuri, Muhammad, 1402 SH, *Istinbat-e hukm-e akhlaqi az motun-e dini wa adilleh-ye lafzi - Daftar-e dowvom: Barrasi-ye chand chalesh-e muhimm dar usul-e lafzi-ye fiqh al-akhlaq*, Qom, Pazhuhashgah-e 'Ulum wa Farhang-e Islami. [In Persian]
- A'rafi, Alireza wa Taqi Mehri Remi, 1394 SH, "Naqsh-e ra'ayat-e tavan-e motarbi dar tarbiyat-e 'ebadi az manzar-e feqhi", *Mutale'at-e Feqh-e Tarbiyati*, No. 3, pp. 85-112. <https://civilica.com/doc/1935150> [In Persian]
- A'rafi, Alireza, 1391 SH, *Madreseh-ye Feqhahat / Arshiv-e sal-e 91_92, dars-e kharej-e feqh-e tarbiyati*, <https://www.eshia.ir/feqh/archive/arafi/tarbiat/91/> [In Persian]
- A'rafi, Alireza, 1395 SH, *Feqh-e Tarbiyati: Mabani wa pish-farz-ha, tahqiq wa negaresh-e Seyyed Nagi Musavi*, Vol. 1, 30 vols., 3rd edition, Qom, Mu'asseseh-ye Farhangi-ye Honari-ye Eshraq wa 'Irfan. [In Persian]
- A'rafi, Alireza, 1396 SH, *Usul wa rawish-ha-ye tarbiyati / asl-e tadrij dar tarbiyat / dars-e kharej*, <https://sath3.eshia.ir/feqh/archive/text/arafi/tarbiat/96/960922/> [In Persian]
- Abdal, Batul et al., 1400 SH, "Barrasi-ye asl-e tarbiyati-ye tadrij dar Qur'an, mobtani bar tahlil wa naqd-e didgah-e mofasseran-e *Qur'an*" *Pazhuhash-ha-ye 'Elm wa Din*, No. 2, pp. 1-25. https://elmodin.ihs.ac.ir/article_ [In Persian]
- Al-'Iraqi, Diya' al-Din, 1417 AH, *Nihayat al-Afkar*, Vol. 1, Qom, Jame'eh-ye Modarresin-e Hawzeh-ye 'Ilmiyeh Qom. [In Persian]
- Al-Hilli, al-Hasan ibn Yusuf, 1383 SH, *Minhaj al-Karamah fi Ma'rifat al-Imamah*, Mashhad, 'Uruj-e Andisheh. [In Persian]
- Al-Hurr al-'Amili, Muhammad ibn al-Hasan, 1409 AH, *Tafsili Wasai'il al-Shi'ah ila Tahsili Masa'il al-Shari'ah*, Vol. 1, 30 vols., Qom, Mu'assasat Al al-Bayt. [In Persian]
- Al-Mamaqani, 'Abdullah, *Bitat, Tanqih al-Maqal fi 'Ilm al-Rijal*, Mu'assasat Al al-Bayt, Qom. [In Persian]
- Al-Raghib al-Isfahani, Abu al-Qasim Husayn, 1414 AH, *Al-Mufradat fi Gharib al-Alfaz al-Qur'an*, 2nd edition, Qom, Daftar Nashr al-Kitab. [In Persian]

- Ansariyan, Husayn, 1386 SH, Furughi az tarbiyat-e eslami, Tehran, Mofid. [In Persian]
- Faqihi, Seyyed Ahmad, 1393 SH, Ravish-ha-ye tarbiyat-e akhlaqi dar al-Mizan, Qom, Mu'asseseh-ye Amuzeshi Pazhuheshi-ye Imam Khomeini (rah). [In Persian]
- Fayyumi, Ahmad ibn Muhammad al-Maqri, Bita, Al-Misbah al-Munir fi Gharib al-*Sharh al-Kabir lil-Rafi'i*, Vol. 2, 2 vols., Qom, Manshurat Dar al-Rida. [In Persian]
- Hakim, Muhammad Taqi. (1429 AH). *Al-Qawa'id al-'Ammah fi Fiqh al-Muqaran* [General Rules in Comparative Jurisprudence]. Tehran: Al-Majma' al-'Alami li-Taqrīb al-Madhahib al-Islamiyyah. [In Persian]
- Hashimi, Seyyed 'Ali, 1395 SH, Qarineh-ye moqabeleh wa fann-e ehtibak dar Qur'an, Qom, Pazhuheshgah-e 'Ulum wa Farhang-e Islami. [In Persian]
- Husayni-Khani, Hadi, 1399 SH, "Vakavi-ye asl-e tadrīj dar tarbiyat-e akhlaqi ba ta'kid bar nazariye-ye Ayatullah Misbah", *Had*, No. 1, pp. 106-117. https://www.hadqom.ir/article_ [In Persian]
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram, 1414 AH, Lisan al-'Arab, tahqiq wa tashih Jamal al-Din Mirdamadi, Beirut, Dar al-Fikr. [In Persian]
- Jam' min al-Muhaqqiqin, 1402 AH, Durus Tamhidiyah fi Fiqh al-Tarbiyah, Qom, Pazhuheshgah-e Fiqh-e Nizam. [In Persian]
- Kamali Wahdat, Yasin et al. Rashidi Al-Hashem, Seyyed Mohammad Reza, Ghasemi Shoub, Mohammad, & Nasirian, Safar., 1400 SH, "Tabyin-e ravish-ha-ye tarbiyat-e dini bar payeh-ye asl-e niyazmahdar-e tadrīj", *Pasdari-ye Farhangi-ye Enqelab-e Islami Daneshkadeh-ye 'Ulum-e Ensani-ye Islami wa Qodrat-e Narm Daneshgah-e Afsari wa Tarbiyat-e Pasdari-ye Imam Husayn ('a)*, No. 23, pp. 225-250. <https://civilica.com/doc/> [In Persian]
- Karami, Mahdi, 1398 SH, Qeblateh-ye 'Olama': Negahi kutah be zendagineh-ye Hazrat-e Ayatullah Sheikh Muhammad Bahari (rah), Qom, Berakat-e Kawthar. [In Persian]
- Kazimi, Seyyed 'Inayatullah et al. Shakuri, Hasan, & Talkhabi, Majid, 1401 SH, "Tabyin-e asl-e ra'ayat-e tadrīj dar tarbiyat az didgah-e fiqh-e tarbiyati", *Mutale'at-e Feqh-e Tarbiyati*, No. 17, pp. 195-219. <https://civilica.com/doc/> [In Persian]
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub, 1407 AH, Al-Kafi, tahqiq wa tas-hih 'Ali Akbar Ghaffari wa Muhammad Akhundi, Vol. 1, 8 vols., 4th edition, Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyah. [In Persian]

- Makarim Shirazi, Nasir, 1370 SH, Al-Qawa'id al-Fiqhiyah, 3rd edition, Qom, Madrasah al-Imam 'Ali ibn Abi Talib ('a). [In Persian]
- Marwaj, Husayn, 1379 SH, Istilahat-e feqhi, Qom, Bakhshesh. [In Persian]
- Misbah Yazdi, Mohammad Taqi. (1391 AH/2012 CE). *Akhlaq dar Qur'an* [Ethics in the Quran] (M. H. Eskandari, Ed., Vol. 3, 7th ed.). Qom: Mu'asseseh-ye Amuzeshi va Pazhuheshi-ye Imam Khomeini (r.a.) [In Persian].
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi, 1390 SH, Insan-sazi dar Qur'an, tanzim-e Mahmoud Fath'ali, Qom, Mu'asseseh-ye Amuzeshi Pazhuheshi-ye Imam Khomeini (rah). [In Persian]
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi, 1391 SH, Amuzesh-e falsafeh, 8th edition, Qom, Mu'asseseh-ye Amuzeshi Pazhuheshi-ye Imam Khomeini (rah). [In Persian]
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi, 1394 SH, Falsafeh-ye akhlaq, tahqiq wa negaresh-e Ahmad Husayn Sharifi, 3rd edition, Qom, Mu'asseseh-ye Amuzeshi Pazhuheshi-ye Imam Khomeini (rah). [In Persian]
- Mo'in al-Islam, Maryam, 1385 SH, "Barkhi-ye tarbiyat-ha-ye dini-ye Rasul-e A'zam (s)", Payam-e Zan, No. 179, pp. 100-110. <https://elmnet.ir/vslgg?id> [In Persian]
- Moradi, Husayn et al. Alamzadeh Noori, Mohammad, & Bosaliki, Hasan., 1393 SH, Naqsh-e morabbi dar tarbiyat-e akhlaqi_ma'navi, Qom, Pazhuheshgah-e 'Ulum wa Farhang-e Islami. [In Persian]
- Mustafawi, Muhammad Kazim, 1421 SH, Al-Qawa'id Mi'ah Qa'ideh-ye Feqhiyah Ma'nan wa Madrakan wa Mawridan, 6th edition, Qom, Daftar-e Intisharat-e Islami. [In Persian]
- Mutahhari, Murtada, 1396 SH, Majmu'eh-ye Athar-e Shahid Mutahhari, Vol. 1, 22nd edition, Tehran, Intisharat-e Sadra. [In Persian]
- Najafi, Muhammad Hasan, 1421 AH, Jawahir al-Kalam, Vol. 21 & 24, Qom, Mu'assasah Da'irat al-Ma'arif al-Fiqh al-Islami bar Madhhab Ahl al-Bayt ('a). [In Persian]
- Qa'emi, Ali. (1375 AH/1996 CE). *Akhlaq va Mu'asherat dar Islam* [Ethics and Social Interaction in Islam] (6th ed.). Tehran: Nashr-e Amiri. [In Persian]
- Saif, 'Ali Akbar, 1387 SH, Ravanshenasi-ye Parvaresh-e Novin: Ravanshenasi-ye Yadgiri wa Amuzesh, 3rd edition, Tehran, Nashr-e Dowran. [In Persian]
- Subhani, Ja'far. (1397 AH/2018 CE). *Masail Jadid-e Kalami* [New Theological Issues]. Qom: Mu'asseseh Imam Sadiq. [In Persian]

- Tabari, Muhammad ibn Jarir, 1362 SH, Tarikh-e Tabari, tarjomeh-ye Abolqasem Payandeh, Tehran, 2th edition, Nashr-e Asatir. [In Persian]
- Tabataba'i Hakim, Seyyed Muhsin, 1374 SH, Mustamsak al-'Urwah al-Wuthqa, Vol. 2, 14 vols., Qom, Dar al-Tafsir. [In Persian]
- Tabataba'i Hakim, Seyyed Sa'id, 1434 AH, Al-Muhkam fi Usul al-Fiqh, Vol. 2, 6 vols., 4th edition, Qom, Nashr Dar al-Hilal. [In Persian]
- Tabataba'i, Seyyed Muhammad Husayn, 1374 SH, Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an, tarjomeh-ye Seyyed Muhammad Baqir Musavi Hamadani, Vol. 2, 5th edition, Qom, Daftar-e Intisharat-e Islami-ye Jame'eh-ye Modarresin-e Hawzeh-ye 'Ilmiyeh. [In Persian]
- Tarashiun, Seyyed Alireza, Asl-e tadjir wa istimrar dar tarbiyat-e farzand, Majalleh-ye 'elmi-ye Imanur, Amuzesh-e majazi wa ghayr-e hozuri-ye ma'aref-e eslami. <https://imanoor.com/blog> [In Persian]
- Wakili, Muhammad Hasan wa Seyyed Shihab al-Din Da'a'i, 1402 SH, Darsnameh-ye model-e eslami-ye tark-e mawad-e mukhaddir, Mashhad, Mu'asseseh-ye Mutale'at-e Rahbordi-ye 'Ulum wa Ma'aref-e Islam. [In Persian]